

М. А. СЛОБОДЯНЮК

УДК 94 (477) «1941/1942»

ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗГОРТАННЯ ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ З НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941-1942 РР.)

В статті проаналізовані питання організації партизанського та підпільного руху на території України. Досліджені проблеми управління партизанським рухом, складності ведення підпільної боротьби.

Ключові слова: друга світова війна, партизанський рух, радянське підпілля, рух Опору.

В статье проанализированы вопросы организации партизанского и подпольного движения на территории Украины. Исследованы проблемы управления партизанским движением, сложности ведения подпольной борьбы.

Ключевые слова: вторая мировая война, партизанское движение, советское подполье, движение Сопротивления.

The article analyzes the organization of partisan and underground movement in the territory of Ukraine. The problems of management of the guerrilla movement, the complexity of the underground struggle.

Keywords: Second World War, the guerrilla movement, the Soviet underground resistance movement.

Легендарною сторінкою історії Другої світової війни став антифашистський рух Опору в Україні. Радянська, зарубіжна та сучасна українська історіографія створила величезний масив наукових праць, присвячених даній тематиці. Але, традиційно, як науковці, так і суспільство більше уваги приділяли партизанській формі антифашистської боротьби. Проте підпільна боротьба була не менш важливою формою руху Опору проти німецько-фашистських загарбників на території України, ніж партизанська війна.

Якщо ведення партизанської війни сильно залежало від ландшафту та пори року, від постачання зброєю та продовольством, від підтримки населення, то підпільна боротьба, в силу своєї специфіки, значно менше залежить від названих чинників і, тому, велася по всій території України протягом усього часу окупації. Саме

підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки саме там зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг та залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і людських резервів. Саме у містах розташовувалися органи управління, гарнізони та інші об'єкти окупантів [9, 5]. Всі вони стали цілями для атак і диверсій антифашистського підпілля.

Якщо глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвідданих, антифашистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим,

залученням нових людей у боротьбу та підготовкою замаху на А.Гітлера; підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою роботу переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та саботажів; підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції зосереджувалися на всьлякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у партизанські загони), а у Польщі та Чехії головним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання, то головними формами боротьби радянського підпілля стали антифашистська агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор. У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітний:

1. Організаційна розбудова. Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та Великою землею, планування операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, насадження агентури в окупаційних установах.

2. Агітація і пропаганда. Прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, протидія німецькій пропаганді. Поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній або друкованій формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік.

3. Психологічна війна. Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок про швидке повернення Червоної Армії, створення ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, морально-

психологічне розкладання окупаційних військ та адміністрації.

4. Саботаж. Свідоме невиконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, відмова від сплати податків та задачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Протидія угону молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циган, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та «оточенцям».

5. Диверсії. Виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення комунікацій, вузлів та ліній зв'язку, знищення живої сили і воєнної техніки.

6. Розвідка. Збір і передача розвідувальних відомостей для воєнного і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. Терор. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації та військових.

8. Сприяння партизанським загонам. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Переправлення боєздатного населення до партизанських загонів, створення партизанських резервів.

9. Збройне повстання. Відкритий збройний виступ проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередньої взаємодії з Червоною Армією.

Своїм виникненням радянське підпілля завдячує, перш за все, ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося “зверху” за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією радянське підпілля ділилося на: 1) комуністичне (партійне) – комітети і осередки компартії, 2) комсомольсько-молодіжне – комітети і осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з

комсомольців і безпартійної молоді, 3) антифашистське (патріотичне) – групи, що склалися в основному з безпартійних громадян [17, 20]. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійне і комсомольське підпілля, ані партійних, ані “безпартійних” організацій стихійно не створювалося (вони виникли пізніше). Організацію боротьби в тилу німців було доручено 4-му відділу НКВС, воєнним радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо цим питанням займалися спеціально призначені члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У, перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Робота цих органів полягала в підготовці кадрів для підпільно-партизанської боротьби, створенні для них матеріальної бази і зв’язку, загальному керівництві боротьбою.

Для здійснення керівництва підпільною і партизанською боротьбою в перші місяці війни було видано кілька відповідних наказів: 29 червня 1941 р. – Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б), що визначала напрями партизанської боротьби; 18 липня 1941 р. – Постанова ЦК ВКП(б) “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ”; 24 серпня 1941 р. – у прифронтових республіках, краях і областях утворені Четверті відділи НКВС з організації винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп і керівництву їх діяльністю. Приймаються подібні рішення і на регіональному рівні. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалоє рішення «Про впорядкування катакомб і підвалів». Згідно ухвали секретарі райкомів КП(б)У і райвиконкомизобов’язувалися до 29 вересня прокласти в катакомби електрику, призначити комендантів катакомб та агітаторів, створити там необхідні для ведення антифашистської боротьби запаси.

Номінально в УРСР було сформовано 23 підпільні обкоми КП(б)У (115 чол.), 685 міських і районних комітетів (2.834 чол.),

4.316 підпільних партосередків. Крім того, було утворено комсомольське підпілля у складі 9 обкомів, 213 міськкомів і райкомів, 286 організацій і груп. Загалом для нелегальної роботи залишено 26 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців [1, 224]. Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали “Молода гвардія” в Краснодоні Луганської області, “За Радянську Україну” – в Запорізькій області, “Партизанська іскра” – на Миколаївщині, «Нескорена полтавчанка» на чолі з Лялею Убийвовк у Полтаві, організація під керівництвом Сави Матекіна в Донецьку, Якова Батюка – у Ніжині Чернігівської області, Ніни Сосніної – в Малині Житомирської області, Лялі Убийвовк – у Полтаві, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з Олександром Зубаревим тощо.

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні створено мережу спеціальних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності [13, 298]. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнесва), яка вибухами знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари [2, 155-161]. Всього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв’язкових [12, 440].

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнських областях лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що суттєво вплинуло на слабкість радянського підпілля в даному регіоні протягом усього періоду окупації. Через ці обставини радянському керівництву довелося створювати там підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже

окуповану ворогом територію у важких умовах німецького терору та ворожості до «совєтів» більшості населення. Зокрема Волинський підпільний обком КП(б)У було створено лише 2 червня 1943 р. на базі партизанського з'єднання О.Федорова, що здійснило рейд з Чернігівської області.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (на чолі з М.Попудренком, а потім О.Федоровим), Харківський (І.Бакулін), Дніпропетровський (М.Сташков і Д.Садовниченко), Сталінський (С.Щетинін) підпільні обкоми КП(б)У, Київський підпільний міськком та ряд інших. Уже в перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкомукомпартії на чолі з О.Пироговським підірвали залізничну станцію Київ-товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський і Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів з вантажем. Підпільники О.Лебедев і М.Тацков підпалили Дарницьке депо, вивівши з ладу всі паровози. Внаслідок цієї диверсії станція Дарниця не працювала 25 днів [1, 225].

Однак, внаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, які проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, мали результатом великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до «неблагонадійних» категорій. Оскільки переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами та функціонерами, то вони були або репресовані німцями, або позбавлені зв'язку і керівництва. Крім того, майже всі групи радянських парашутистів і піших кур'єрів були знешкожені німцями. З 46 кур'єрів, посланих УШПР на зв'язок з партизанськими загонами степової України з початку окупації по лютий 1942 р., повернулося лише 7 [19, 18-26]. До кінця

1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. чол., спрямованих для налагодження підпільної роботи. Однак більшість із них загинула [1, 223].

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів близько тисячі організацій і груп [11, 76]. Впродовж осені 1941 – зими 1942 р. нацистам вдалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 10 % створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб [12, 438]. Схожою була ситуація й у сусідних з УРСР Молдавській та Білоруській радянських республіках: залишене партійне підпілля було значною мірою розгромлено або дезорганізовано.

Причини розгрому радянського Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. До таких причин німецькі спецслужби відносили хаос, що виник під час воєнних дій, чистку, проведену німцями серед «активістів», та депресію, яка виникла під враженням блискавичних перемог вермахту [16, 55]. У підсумковому звіті УШПР ними вважалися: а) відсутність зв'язку з радянським тилом, б) важкі кліматичні умови зими, в) вичерпання запасів продовольства і боєприпасів, г) недостатній досвід боротьби, д) зрадництво нестійких елементів [18, 6-7; 20, 44].

Окрім перерахованих у документах причин українські дослідники виділяють ще декілька. Головною причиною розгрому В.Клоков вважає те, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді як поспіхом підготовлені підпільники погано розумілися на конспірації [6, 46]. Дослідники І.Курас та А.Кентій такими причинами називають непродуманий підбір кадрів, не пророблені питання конспірації, явок і паролів [8, 13].

Робилися і помилки місцевого масштабу. Наприклад, у Криму місцем розташування підпільного обкому обрали Керч, яка сильно віддалена від більшості районів півострова, що утруднювало зв'язок обкому з підпільниками. Помилковим стало і залишення в підпіллі не міських комів і райкомів, а одного-двох організаторів. В результаті провал організатора залишав підпільників без керівництва і зв'язку.

В цілому організація радянського Оперу "зверху" обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися масовою підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання в природний процес зародження Оперу призвело до недбалості у підборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні, формалізму і відсутності ініціативи. Звідси і витікали адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, "добровільно-примусовий" набір особового складу, залишкове забезпечення кадрами і ресурсами.

Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка населення. За її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки населення не стояло монолітно на боці сталінського режиму, то значна частина українців не підтримувала радянських партизанів і підпільників у перший період окупації. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району № 553 повідомляв, що місцеве населення охоче співпрацює з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини [15, 4].

Вузкість соціальної бази руху Оперу пояснювалася невдоволенням значної частини населення сталінським режимом, психологічною розгубленістю, викликаною перемогами вермахту і терором айнзацгруп. Значно звужувала соціальну базу Оперу і відсутність в антифашистів досвіду пропагандистської роботи з населенням в умовах окупації.

Терор також паралізував роботу підпільних організацій, які уникали розгрому. Залякані арештами і розстрілами, позбавлені керівництва такого роду підпільні групи перебували в глибокому, часто бездіяльному підпіллі, активізувалися лише з наближенням Червоної Армії, зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій і саботажу. Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільних організацій була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність і перейти у стан так званого «бездіяльного» підпілля, метою якого була не активна антифашистська боротьба, а забезпечення власної безпеки шляхом майже повної відмови від протидії окупантам.

Однак, завчасні організація і залишення підпільників в тилу ворога адміністративним шляхом мали не лише негативні наслідки. Вони дозволяли розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів. В справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Адаже в найбільш важкий для країни період антифашисти могли негайно вступати в боротьбу з окупантами, відволікаючи на себе значні сили. Крім того, часто саме від залишків заздалегідь створених підпільних організацій, переважна більшість яких була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, вже стихійно створених підпільних формувань.

Визначальними причинами погавлення руху Оперу стало порівняння громадянами радянського і нацистського режиму не на користь останнього. Ставлення населення до окупантів коливалося в залежності від кількох чинників: політичних та економічних заходів окупантів, становища на фронтах, соціальної приналежності громадян. Початкове вітання "нового порядку" однією частиною населення та індивідуальність "мовчазної більшості" обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні. Але невиправдані сподівання частини українського населення на поліпшення свого економічного і

політичного становища за німецького панування ведуть на початку 1942 р. до переоцінки поглядів на чужоземне правління. Лояльність змінилася обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросла в стійку ненависть до окупантів.

Важливу роль у мотивації патріотів до боротьби відіграла моральна, кадрова і матеріальна підтримка з «Великої землі». Після битви під Москвою, радянське керівництво вирішило пожвавити боротьбу в тилу ворога, прийнявши відповідні рішення і виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронті ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми активізувати боротьбу. Радянське командування вживає заходів по встановленню зв'язку з підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створюються відділи по роботі серед населення окупованих територій і партизанів, а при воєнних радах армій - оперативні групи для зв'язку з партизанами і допомоги їм. 20 червня 1942 р. для координації централізації радянського Опору створюється Український штаб партизанського руху (УШПР), а 2 жовтня – нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом, його впорядкування і централізація, надали йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробили його більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан підпільних партійних організацій України». На цьому засіданні також затвердили план по зміцненню партійного підпілля і покращенню керівництва ним на період з листопада 1942 по березень 1943 р. Планом передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. 3 жовтня 1942 по травень 1943 р. в тил ворога було

направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, протягом 1943 року перекинута 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольська організація [14, 182].

Отже, з весни 1942 р. радянський рух Опору в регіоні вступає в новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної Армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, активізує свою роботу нерозгромлене підпілля. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні помічені перші випадки активізації радянського підпілля, яке до цього тримало себе пасивно [16, 55].

В цей же період починають стихійно виникати некоммуністичні антифашистські організації. Нерідко такі організації ставали більш життєспроможними і дієздатними, ніж підготовлене комуністичне підпілля, оскільки вони виростили в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності більше враховували існуючі реалії, а не партійні настанови. Зокрема, в одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін з 48 чоловік і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А. Немченко створив сильну підпільну організацію [7, 53]. На середину 1942 р. на Чернігівщині діяло 65 підпільних організацій і груп загальним числом більше 430 чол., на Полтавщині – 31 партійна організація і група, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп, на Вінниччині – 179 організацій і груп [11, 44-55]. При допомозі ЦК у травні 1942 р. на основі підпільної організації Г. Савченка і на чолі з ним відновлено Дніпропетровський підпільний міськком, що налічував до 200 членів [4, 78]. На Миколаївщині влітку 1942 р. виникли нові підпільні організації і групи в Миколаєві, Снігурівському, Новоодеському,

Варварівському, Миколаївському, Березнегуватському районах. Всього протягом 1942 р. в області створено 29 підпільних організацій і груп, з них 8 – в містах і 21 – в селах [3, 8].

Однак, протягом 1942 р. – першій половині 1943 р. підпілля понесло нові серйозні втрати. Готуючись до літнього наступу 1942 р., німці вживали заходів для придушення підпільного руху. Внаслідок нових репресій, часто доповнених безтурботністю і недотриманням конспірації, фашисти завдали радянському підпіллю важких ударів. У травні-червні 1942 р. арештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а у січні 1943 р. – розгромлено Київський обком на чолі з І. Сергієнком. Всього за час окупації німці знищили у Києві 617 підпільників, «саботажників» та інших противників нацизму [10, 149]. Влітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких розстріляли 300 [21, 19]. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М. Сташкова. До лютого 1943 р. було арештовано 85 чол., з них 43 – розстріляно [4, 88]. 25 липня 1942 р. арештовано всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а у жовтні – підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні-травні 1943 р. арештовано або вбито більшість учасників Херсонського підпільного «Центру» на чолі з П. Комковим. З березня по липень 1943 р. німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми, інші організації. Всього за даний період було арештовано 300 підпільників, більшу частину яких розстріляли [14, 190]. Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини: загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована. Потрапили до рук фашистів і загинули керівники

підпілля у Вінниці – І. Бевз, у Славуті Хмельницької області – Ф. Михайлов та ін.

Разом з тим, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Штучно створений в 1941 р., він на другому етапі довів свою життєспроможність, зміцнив свої лави і став доставати підтримку все нових верств населення. Радянський рух Опору перетворився за своїм характером на народний, а не партійний як раніше. Комуністичне підпілля зберегло або відновило свою структуру та зв'язки і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельно почався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними. Тільки протягом літа і осені 1942 р. виникло близько 200 нових підпільних організацій і на кінець року їх нараховувалося понад 1000 [5, 36].

На початок 1943 р. на території України майже скрізь підпільна мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу був перехід все більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів, активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля, його підготовка і перехід до збройних методів боротьби при наближенні радянських військ, взаємодія партизанів і підпільників з Червоною Армією.

Таким чином, підпільна боротьба радянських антифашистів проти нацистського окупаційного режиму у 1941-1942 роках пройшла певну еволюцію. Саме цей період визначив подальший розвиток руху Опору в Україні. Зародившись з ініціативи радянських партійно-державних органів, зазнавши вічутних репресій окупантів, радянське антифашистське підпілля України зуміло не тільки вижити, але й розширити свою соціальну базу. Воно змогло завоювати підтримку більшості населення і, використовуючи різноманітні форми боротьби, завдати відчутних втрат

ворогові і наблизити час перемоги над фашизмом.

Джерела та література

1. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. – К.: Книга пам'яті України 2000. – 944 с.
  2. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины 1976. – 224 с.
  3. Державний архів Миколаївської області. Ф. 10, оп. 1, спр. 19.
  4. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): Сб. док. и матер. – Днепропетровск: Книж. изд-во, 1962. – 362 с.
  5. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр. – Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2004. – 628 с.
  6. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941-1945. Историкографический очерк. – К.: Науковадумка, 1978. – 123 с.
  7. Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: АН УРСР, 1957. – 220 с.
  8. Курас І. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных – К.: Политиздат Украины 1988. – 329 с.
  9. Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941-1944. – К.: Науковадумка, 1983. – 239 с.
  10. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К.: Генеза, 2004. – 360 с.
  11. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине В 2-х кн. – К.: Науковадумка, 1985. – Кн. 1: Борьба в подполье.
  12. Петровский В. В., Радченко Л. О., Семенов В. І. Історія України. Неупереджений погляд. – Х.: Школа, 2007. – 592 с.
  13. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. В 3-х т. – К.: Политиздат Украины 1975. – Т. 1.
  14. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. В 3-х т. – К.: Политиздат Украины 1975. – Т. 2.
  15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 394.
  16. ЦДАВОУ. Ф. 3676, оп. 4, спр. 308.
  17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 57, оп. 4, спр. 388.
  18. ЦДАГОУ. Ф. 62, оп. 1, спр. 130.
  19. ЦДАГОУ. Ф. 62, оп. 1, спр. 191.
  20. ЦДАГОУ. Ф. 62, оп. 1, спр. 226.
- Чайковський А. С. Невідома війна. – К.: Україна, 1994. – 255 с.